

<https://doi.org/10.62837/2024.8.14>

QADAŞOVA AYBƏNİZ AZIK QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
aqadashova.amu.edu.az

XARİCİ DİL DƏRSLƏRİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ LÜĞƏTİN ROLU

Xülasə

Məqalədə Dilin lüğət tərkibində linqvistik nöqtəyi-nəzərdən artırılmasının mümkün olmasını əks etdirmişdir. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Həmçinin yeni mənalarla ifadə olunmuş sözlərin meydana gəlməsi dilçilikdə mühüm rol oynayır. İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçilik elminin ayrıca bir mövzusu olaraq tədqiq edilmişdir. Söz yaradıcılığı termini ilkin mənada dildə yeni sözlərin daim yaranma prosesini ifadə etmək məqsədilə işlədilir. Dil daim tərəqqi etmək və inkişaf etmək vəziyyətindədir. Dilçilik sahəsində çalışan alimlərin fikrincə hər bir köksüz və eyni zamanda müasir dövrdə müəyyən bir kökü olan sözlərin quruluşu belə bir prosesin məntiqi nəticəsidir. Məqalədə ingilis dilinin inkişafının tarixi dövrü əks etdirilir. Burada dilin nominativ funksiyası əsasında sözlərin reallaşdırılmasından bəhs olunur. Dildəki sözlərin çoxluğu dilin necə və hansı dərəcədə inkişafından xəbər verir. Söz ehtiyatı çox olan, lüğət tərkibi zəngin olan xalqın təfəkkürü də zəngin olur. Lüğəti zəngin olan xalqın başqaları ilə ünsiyyət saxlamaq, fikir mübadiləsi etməsində heç bir problem yaranmır. Digər dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı daim inkişaf etməkdədir. Məqalədə ingilis dilində söz yaradıcılığının lüğət tərkibi vasitəsilə, məhsuldar və qeyri-məhsuldar yollara artılmasından bəhs edilir. Qeyd edək ki, sözlər cəmiyyətin dilə olan ehtiyacını ödəmək üçün bir vasitədir.

Açar sözlər: dil, lüğət tərkibi, inkişaf, leksika.

Lüğət tərkibi həm dilin öz milli bazası, belə ki, lüğətin öz fondu hesabına, həm də başqa dillərdən alınma sözlərin hesabına zəngilləşdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyada heç bir dil təcrid edilmiş şəkildə inkişaf etmir. Xarici aləm daim dilin inkişafına təsir göstərir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, millətlər və xalqlar bir-biri ilə təmasda olmuşlar. Söz dilinin semantik yarısının əsas vahididir. Söz təfəkkür anlayışlarının təzahürüdür. Söz olmasa obyektiv gerçəklikləri, insan şüurundakı anlayışları əks etdirmək olmaz. Hər bir dilin (həmçinin ingilis dilinin) söz fonunda dəyişikliklər baş verir. Söz haqqında istər fəlsəfi, istərsə də linqvistik mövqelərdən asılı olmayaraq onların öz tərifləri verilir. Dil inkişaf etdikcə lüğət tərkibi genişləndikdə sözü zəngin olan dilə çevrilir. Qrammatika sözlərin analiz edilməsində mühüm rol oynayır. Qrammatikada sözləri nitq hissələrinə görə təsnif edirlər. Bu

birlişmələr də müxtəif xalqlar arasında əlaqələr yaratmışdır. Demək olar ki, bu əlaqələr də onların bir-birindən söz alınmasına kömək etmişdir.

Ümumiyyətlə, linqvistikada ingilis dilində danışanlar anqlofon adlanırlar, Kanadada bu termin siyasi mənada işlədilir. Dildə qrammatik mənanı analitik formada ifadə etmək üstünlük təşkil edir, dillərin analitik tipinə aiddir. Həmçinin ingilis dilinin fonetik quruluşu bir sıra inkişaf mərhələlərindən keçməklə özünəməxsus orjinal səs strukturu yarada bilmişdir. Cəmiyyət daima dəyişir, inkişaf edir. Bu inkişaf və dəyişikliklər dildə öz əksini tapır, dilə yeni sözlər, yeni adlar daxil olur, dilin lüğət tərkibi zənginləşir. Dilin lüğət tərkibini zəngilləşdirən əsas vasitələrdən biri də söz yaradıcılığıdır. Bizə məlumdur ki, yeni sözlər bir neçə yolla yaranır. Bu bölmə ilə dilçiliyin söz yaradıcılığı hissəsi məşğul olur. Qeyd etmək lazımdır ki, söz yaradıcılığı morfolojiya və leksika ilə bağlıdır. Morfolojiya sözlərin formalarını, leksikologiya sözlərin leksik mənalərini, leksikologiya sözlərin leksik mənalərini, söz yaradıcılığı sözün leksik vahidlərinin yaranma prosesini öyrənir. İngilis dili əsasən Hind-Avropa dilləri ailəsinin german qrupuna aiddir. German tayfaları Britaniya adalarını fəth etmişdir. Bundan sonra ingilis dili german dilinin təsiri və təzyiqinə məruz qalmışdır. Müasir ingilis dili Britaniya adalarını fəth etmiş german tayfalarının dili əsasında təşəkkül tapmışdır. Məsələn: *buder* – *brother*, *alt-old*, və s. kimi təzahür tapmışdır. Qədim ingilis dili müasir ingilis dilinə nisbətən çox mürəkkəb bir dil idi. Demək olar ki, *house*, *food*, *you*, *lie*, *drink* və bu kimi digər sözlər küklərini qədim ingilis dilindən götürmüşlər. Orta ingilis dili dövrdə isə fransız dilində danışan normanların İngiltərəni fəth etməsi xarakterikdir. Savadlı insanlar fransız dilində danışurdular və bu dil çox mühüm dil hesab olunurdu. Adi insanların dili isə ingilis dili olaraq qalırdı. Əhalinin bu hissəsinin ingilis dilində danışması dilin lüğət tərkibinin itməməsinə kömək etmişdir. Bu dövrdə fransız dilində olan sözlər ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olunmuşdur. Məsələn: *damage* – zərər, *prison* – həbsxana, *marriage* – evlilik, *cause* – səbəb, *chief* – rəis və bu kimi başqa sözlər fransız mənşəli sözlərdir. Digər sözlər də məs. *poultry* (quş əti), *calf* (buzov), *veal* (ana əti), *sheep* (qoyun), *mutton* (qoyun əti), dövlət idarəçiliyini ifadə edən sözlər – *court* (məhkəmə), *judge* (hakim), *jury* (jüri), *appeal* (çağırış, müraciət, *appellyasiya*), *parliament* (parlament) fransız dilindən keçmiş sözlərdir. Bu sözlərin vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibi xeyli zənginləşmişdir. (1səh 17-18). Zaman ötdükcə ingilis dili dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Yeni artıq ingilis dilinin dəyişilərək sabitləşməsi dövrüdür. Hal-hazırkı ingilis dili təkmilləşmiş bir quruluşa malik olan dildir. Müasir ingilis dili Tudorlar dövrünün əvvəlindən İngiltərədə bərpa dövrünə qədər istifadə edilən erkən müasir ingilis dilindən əmələ gəlmiş, inkişaf etmişdir. Hazırda ingilis dilinin əsasını London dialekti təşkil edir. Britaniya imperiyası öz müstəmləkələri və geosiyasi üstünlüyü sayəsində müasir ingilis dilinin geniş yayılması üçün şərait yaratmışdır. Demək olar ki, ingilis dili qlobal dilə çevrilərək ticarət, elm, tibb, texnologiya, diplomatiya, incəsənət, təhsil sahələrində geniş istifadə olunur. Müasir dövrümüzdə ingilis dili siyasi, iqtisadi və biznes dilinə

çevrilmişdir. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar, hərbi razılaşmalar, dövlətlər arasındakı ünsiyyət ingilis dilində aparılır.

İngilis dilinin erkən inkişaf dövründə söz yaradıcılığında vurğunun dəyişdirilməsi yolu ilə yeni sözlərin yaranması üsulu mövcud olmuşdur. Müasir ingilis dilində müxtəlif nitq hissələrinə aid olan və bir-birindən vurğunun yerinə görə fərqlənən bir neçə çüt söz mövcudur. Məsələn: *con tact* - əlaqə, *to contact* - əlaqə yaratmaq (2 səh 25-28).

Ən qədim zamanlardan bəri ümumişlək sözlərdən istifadə edərək termin yaratmaq xüsusiyyətləri qorunub saxlanmışdır. Müasir dövrdə terminologiyada gedən prosesləri səciyyələndirən əsas cəhətlərdən biri beynəlxalq terminlərin sayının sürətlə artmasıdır. Həm ingilis dilində, həm də başqa dillərdə termin yaradıcılığı dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlərin hesabına da artır. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün 2 əsas mənbə vardır: dilin öz lüğət tərkibi və digər dillər. Dilin öz bazası hesabına lüğət tərkibi leksik yolla və morfoloji yolla zənginləşir. Leksik yolla zənginləşmə prosesində dilin öz və özününküləşmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir. Bu zaman idiomlar, keçidi birləşmələr, leksik birləşmələr və sərbəst söz birləşmələri də lüğətin zənginləşməsində əsas rol oynayır. İdiomlar özləri isə donmuş ifadələrə aid edilir, məs. *to spill the beans* (to tell a secret soon or the wrong person), *to kick the bucket* (to die). Morfoloji yolla isə sözlər müxtəlif şəkildə vasitəsilə yeni söz yaradaraq düzəlir. Burada artıq söz öz hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Məlum olduğu kimi elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə iqtisadi, siyasi, ticari və beynəlxalq əlaqələrin nəticəsində klassik alınmalar vasitəsilə ingilis dilinin lüğət tərkibində önəmli dəyişikliklər olmuşdur. Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də dilin yaranmasından başlayaraq söz yaradıcılığı inkişaf etmişdir. Lüğət tərkibi dilçiliyin bir bölməsidir, burdada sözlərin yaranma üsulları göstərilir. Bu da həmişə tarix boyu özünü göstərmişdir. Söz yaradıcılığında əsas rol oynayan alınma sözlərin əksəriyyəti elm və mədəni nailiyyətlə bağlıdır. Belə ki, dildə alınma sözlər (alman mən.əli sözlər) daha mümkün əhəmiyyət kəsb edir. XX əsrin sonundan elm və texnikanın gözlənilməz inkişafı, müxtəlif ölkələrlə əlaqələrin yaranması, sənaye, kənd təsərrüfatı, mədəniyyətin və mədəni əlaqələrin böyük sürətlə inkişafı dilin lüğət tərkibində çox təsir göstərmişdir. Yeni anlayışların ifadə olunması dilçiliyin bu bölməsinin vacibliyini təmin etmişdir. (3 səh 40-41).

Morfologiyada söz birləşmələrinin öz payı vardır. Söz yaradıcılığı prosesinə aid vasitələr morfologiyada ayrı-ayrılıqda bütün nitq hissələrinə aid edilir, nitq hissələri söz yaradıcılığı baxımından quluşca qruplaşdırılır, növlərə bölünür. Hər iki dilçilik şöbəsi bir-birinə yaxın olsa da, bunlar ayrı-ayrı tədqiqat sahələridir. Morfologiyada nitq hissələrinin quruluşu söz yaradıcılığının üç üsulu fonunda üç növə bölünür: leksik, morfoloji və sintaktik üsul.

Leksik üsulla söz yaradıcılığı – sadə quruluşlu nitq hissələri, morfoloji üsulla – düzəltmə quruluşu nitq hissələri, sintaktik üsulla isə mürəkkəb quruluşlu nitq

hissələrini aid etmək olar. Lüğət tərkibinin artırılmasında nitq hissələrinin çox böyük rolu vardır. Onu da qeyd etmək olar ki, nitq hissələri dilin qrammatik quruluşunun əsas cəhətlərini də öyrənir. Dilçilik elmi inkar etmir ki, söz yaradıcılığı bilavasitə qrammatika problemi deyil. Söz yaradıcılığının müstəqil bir bölmə kimi verilməsi onu leksikologiyadan ayırmır. Lüğət tərkibi dilin çox mütəhərrik, çox sürətlə inkişaf edən hissəsidir. Hər bir dilin lüğət tərkibi məxsus olduğu xalqın dünyagörüşünün, elminin, mədəni səviyyəsinin yüksəlməsi sayəsində zənginləşir. Lüğət tərkibi inkişaf edən dillər, geniş söz ehtiyatına malik olan dillər müasir dövrdə qüdrətli və zəngin hesab edilir. Dildə hər hansı bir məfhumu, anlayış, hadisə və əşyaları ifadə etmək, aydınlaşdırmaq üçün yeni-yeni söz və ifadələr yaranır. Belə söz və ifadələr dilin lüğət tərkibinə daxil olur və onu zənginləşdirir. Dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən əsas vasitələrdən biri və ən başlıcası dildə yeni söz yaratmaqdır. Dilin leksik tərkibindəki sözlərin böyük əksəriyyəti yeni söz yaratma yolla əmələ gəlmişdir. Sözlər müxtəlif yollar, üsullar vasitəsilə yaradılır. Söz yaratmanın metodları, mənbələri, vasitələri, imkanları, formaları, xüsusiyyətləri və digər cəhətləri ilə məşğul olan şöbəsinə ümumi dilçilik aiddir. (4 səh 30-32)

Qeyd etmək olar ki, söz, lüğət tərkibinin əsas vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində büruzə verir. Hər hansı bir sözün həm leksik, həm qrammatik mənası dilçilikdə təzahür olunur. Söz birləşməsi iki və daha artıq sözün məna və qrammatik birləşməsindən əmələ gəlir: the end of life, the slope of the mountain və s. Söz birləşmələri sözlər kimi əşya və hadisələri adlandırır. Oxşar cəhətlərinə baxmayaraq söz birləşmələri sözdən əsaslı surətdə fərqlənir. Söz birləşmələri tərkibində olan sözün mənası xeyli konkret tərzdə olur. Sözlər arasında məna əlaqəsi sözlərin əlaqəsi nəticəsində yaranan leksik semantika deyil, ümumiləşmiş qrammatik semantikadır. İngilis dilinin lüğət tərkibinin zənginləşmə qayda və üsullarına aid xeyli tədqiqat işləri yazılmışdır. Ümumiyyətlə həm ingilis dili, həm də Azərbaycan dilçiliyində söz yaradıcılığının qaydaları əsasında yaranan sözlər həm leksik, morfoloji, həm də sintaktik yolla şamil edilir. İstənilən müxtəlif sistemli dillər, o cümlədən, ingilis və Azərbaycan dilləri arasında müşahidə edilən leksik müvazilik paralellik situasiyasını qeyd etmək olar.

Ədəbiyyat

1. Blokh M.Y “A course in theoretical English grammar”, London 2006;
2. Rəcəbli Ə. “Dilçiliyə giriş”, Bakı 2008 ;
3. Yunusov D.N. “A guide to English grammar”, Bakı 2006;
4. Musayev O. “Azərbaycanca-İngiliscə lüğət” , Bakı 2005.

QADASHOVA AYBANIZ AZIK

**THE ROLE OF VOCABULARY IN THE DEVELOPMENT OF ORAL
SPEECH IN FOREIGN LANGUAGE LESSONS
SUMMARY**

The author analyses the importance of word and mentions that a word is one of the main units of the language. All words of the language are called the vocabulary. This article deals with the factors that affect the word building in the English language. It is important to learn the sources and ways of developing the vocabulary of the language from linguistic point of view. The important factors play a major role in the development and improvement of the English language. Two major factors in the word building are internal and external factors. By these factors words and word combinations change their meanings. The basic, nominative function of language is based majority of words in the language. We know that the changes always occur in the vocabulary in every language. Words are a key factor in the formation of a sentence. The formation of new words of expression of new concepts is important in linguistics. We know that the words are tools to communicate with people. The author denotes productive, non-productive ways in the word building. The author showed three periods in the history of the English language.

Key words: vocabulary, to increase, morphology, language

ГАДАШОВА АЙБЕНИЗ АЗИК

**РОЛЬ СЛОВАРНОГО СОСТАВА В РАЗВИТИИ УСТНОЙ РЕЧИ НА
ЗАНЯТИЯХ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКОМ
РЕЗЮМЕ**

Роль слов и словосочетаний в словарном обогащении английского языка.

Словосочетание английских слов – процесс невероятно влекательный и чем-то похожий на сборку пазла. Словопроизводство включает аффиксы конверсию чередование звуков и ударений. В статье рассматриваются факторы влияющие на словосочетание в английском языке. Для важных фактора играют главную роль в развитии и улучшении языка: 1)внутренние факторы 2)внешние факторы.

Вот эти факторы играют важную роль в развитии совершенствовании английского языка. В результате воздействия этих факторов произошли значительные изменения в структуре английского языка. Автор показывает важность слова и упоминает что слова является одной из основных единиц языка. Большинство слов в языке указывают как и в какой степени язык

развивается. Все слова языка называются словарем. Основная корпоративная функция языка основана на словах. Слова – это происходит в лексике каждого языка. Слова – это инструмент для удовлетворения языковых потребностей сообщества. Слова являются ключевым фактором и формированием предложения. Автор упоминает при периода в истории английского языка. Автор также упоминает продуктивные и непродуктивные способы построения слова и приводит несколько примеров.

Ключевые слова: словарь словосочетание морфология лексика

Rəyçi: Professor Məmmədova Z.Ş.